ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 11 | ISSUE - 8 | APRIL - 2025

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

समाजव्यवस्थेतील बदल आणि स्त्री जीवन

श्रीमती. मोरे एम . एस.
डॉ. श्री. तुकाराम नारायण शिंदे
एम.ए. सेट, पीएच. डी. इतिहास विभाग प्रमुख
ए. आर. बुर्ला महिला वरिष्ठ महाविद्यालय, सोलापूर

गोषवारा:

आपल्या आयुष्यातील प्रत्येक दिवसाची सुरुवात ‘बदल’ या शब्दाने होते, दिवसाच्या सुरुवातीपासूनच आपण गेल्या एक वर्षात, एका दशकात किंवा गेल्या कित्येक वर्षात काय परिस्थिती होती या चर्चेने सुरुवात करतो. मूल्ये, चालीरीती, रूढी, परंपरा, धर्म, संस्कृती, श्रद्धा इत्यादी गोष्टी कशा बदलल्या आहेत याचा विचार किंवा चर्चा करत असतो. निःसंशयपणे बदलामुळे समाजाचा आणि मानवी जीवनाचा कोणताही अंग शिल्लक राहिलेला नाही. महिलाही या बदलाला अपवाद नाहीत. आपल्याला आढळते की जर आपण महिलांच्या जीवनाबद्दल लिहायला सुरुवात केली तर शाई आणि कागदाची कमतरता भासेल. एक मनोरंजक गोष्ट अशी आहे की जगाच्या प्रत्येक कोपऱ्यात जिथे आपल्याला मानवी वस्ती आढळते तिथे जवळजवळ सर्व संस्कृती आणि समुदायात महिलांचे स्थान पुरुषांच्या बरोबरीचे असल्याचे दिसून येते. ही वस्तुस्थिती स्वतःच निसर्गाचा नियम बनली आहे.

मुख्य शब्द: महिलांचे बदलते जीवन, समाजव्यवस्था, राजकारण आणि महिला

परिचय:

‘बदल’ म्हणजे स्वीकारलेल्या जीवनशैली किंवा स्थापित जीवनापासून होणारा कोणताही विचलन. सामाजिक बदल म्हणजे समाज माध्यमातून होणारा मोठ्या प्रमाणातील बदल. मॅकआयव्हर यांनी समाजाची व्याख्या ‘सामाजिक संबंधांचे जाळे’ अशी केली आहे. या सामाजिक संबंधांमध्ये झालेला बदल म्हणजे सामाजिक बदल. अशाप्रकारे व्यक्तींमधील परस्पर वर्तनात होणारे जे काही दृष्टीस पडणारे बदल किंवा होत असलेले बदल हे सामाजिक बदलाचे लक्षण आहेत. समाज ही एक प्रक्रिया आहे. उत्पादन नाही. जर ती उत्पादन असती तर बदल झाले नसते. प्रक्रिया सतत बदलत असतात. आणि त्या बदलण्यास बांधील असतात. समाज परिवर्तनशील आणि गतिमान आहे. तो कधीही स्थिर राहू शकत नाही. आपण असे म्हणू शकतो की बदल हा समाजाचा नियम आहे. न बदलणारा समाज ही एक मिथक आहे.[१]

महिला या सामाजिक बदलाच्या प्रमुख घटक आहेत आणि सामाजिक बदलामुळे महिलांच्या जीवनात प्रचंड बदल होत आहेत. सामाजिक व्यवस्थेमध्ये होत असलेल्या बदलाच्या या महिला केवळ लाभार्थी नाहीत, तर होत असलेल्या या बदलाच्या त्या प्रमुख घटक देखील आहेत. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या दीर्घ लढाईत महिला पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून उभ्या राहिल्या. स्वातंत्र्य चळवळ ही त्यांची (महिलांची) चळवळ होती आणि लढाया त्यांच्या (महिलांच्या) लढाया होत्या. खरं तर. १८५७ मध्ये स्वातंत्र्य लढ्याला सुरुवात करणारी पहिली महिला झाशीची राणी होती. भारतातील महिलांनी स्वातंत्र्यासाठी मोठ्या प्रमाणात काम केले. लढले आणि आपला बलिदान दिला. परंतु त्या स्वातंत्र्याचे फळ फार कमी लोकांना मिळू शकले आहे. महिलांसाठीच्या या सामाजिक स्थिती त्याकाळी इतिहासात जशा होत्या तशाच त्या दबलेल्या. उपेक्षित आणि वंचित राहिल्या आहेत. आज. बदल घडवून आणण्यासाठीचा त्यांचा संघर्ष पुन्हा एकदा देशाचा संघर्ष आहे. भारतातील महिलांसाठी स्वातंत्र्य म्हणजे भारताला एक नवीन भविष्य घडवण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

साहित्याचा आढावा:

सामाजिक बदलाबद्दल वेगवेगळ्या समाजशास्त्रज्ञांचे वेगवेगळे मत आहे. भारतातील सामाजिक बदलांचा अभ्यास करण्याचे प्रमुख दृष्टिकोन म्हणजे उत्क्रांती, संस्कृती आणि संरचना आहे.

शर्मा के. एल. (२००८) यांनी त्यांच्या 'भारतीय सामाजिक संरचना आणि बदल' या पुस्तकात स्पष्ट केले आहे की सामाजिक बदलाची संकल्पना खूप व्यापक आहे. त्यात स्थळ, काळ आणि संदर्भानुसार मानवी समाजात होणाऱ्या बदलाच्या प्रक्रियेचा समूह समाविष्ट आहे. सामाजिक बदलाच्या संकल्पनांव्यतिरिक्त, त्यांच्या पुस्तकात उत्क्रांती, क्रांती, प्रगती, विकास, सामाजिक हालचाली आणि प्रक्रिया या संकल्पनांवर देखील चर्चा करण्यात आली आहे.[२]

वाहिदा झेड. एस. (२०१५) यांनी त्यांच्या 'स्त्रीवाद आणि महिलांबद्दलच्या समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातील बदल' शोधनिबंध मध्ये असे मत मांडले आहे कि, महिलांसंदर्भातील अभ्यास हाताळताना समाजशास्त्रात बदल होत आहेत. शास्त्रीय युगात, समाजशास्त्रज्ञ समाजातील महिलांच्या पारंपारिक भूमिकांबद्दल अधिक बोलतात, परंतु नंतर समाजशास्त्रज्ञ स्त्रीवाद्यांनी त्याला आव्हान देणे सुरु केले. महिला समाजात बरेच काही करू शकतात. महिलांच्या अभ्यासात महिलांचे अनुभव खरोखर महत्वाचे आहेत. स्त्रीवादी विचारसरणी आणि राजकीय विचारसरणी समाजशास्त्र तसेच इतर विषयांमध्ये महिलांवरील संशोधनाच्या विकासावर सतत प्रभाव पाडत असल्याचे आढळून येते. त्यानंतर महिलांवरील अभ्यासात वापरल्या जाणाऱ्या सिद्धांतांमध्ये आणि पद्धतींमध्ये अधिक फरक होत असल्याचे दिसून येते आहे.[३]

शशिकांत टी. (२०२३) यांनी आपल्या 'समकालीन समाजात महिलांची बदलती भूमिका' या शोधनिबंध मध्ये म्हटले आहे कि, महिला या जीवनातील मुक्ततेच्या प्रवासातील अनेक टप्पे ओलांडले आहेत आणि खरोखरच आजच्या युगातील महिलांनी खूप मोठा पल्ला गाठला आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये त्यांनी खूप संघर्ष केला आहे आणि अनेक आव्हानांना तोंड दिले आहे, परंतु तरीही त्या मोठ्या प्रमाणात यशस्वी होऊ शकल्या नाहीत आणि स्वतःची ओळख निर्माण करू शकली नाही. आजच्या महिला संयम आणि चिकाटीने सजलेल्या आहेत, ज्यामुळे त्यांना यशाचे शिखर गाठण्यास मदत झाली आहे. त्या आता भारतात सामाजिक बदल घडवून आणण्यात एक महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. पूर्वी, महिलांची भूमिका घरकामापर्यंत मर्यादित होती, तिला फक्त गृहिणी म्हणून पाहिले जात असे ज्या स्वयंपाक, साफसफाई आणि त्यांच्या कुटुंबाची काळजी घेण्यापुरत्या मर्यादित होत्या. आज ऑफिसमध्ये कठीण क्लायंटचे व्यवस्थापन करण्यासोबतच, त्या घरीही यशस्वीरित्या अनेक

कामे करतात. महिला अधिक दृढनिश्चयी झाल्या आहेत आणि त्यांचा निर्णय घेण्याचा एक वेगळा दृष्टिकोन आहे आणि वरिष्ठ नेतृत्व स्तरावरही फायदे आणि तोटे यांचे विश्लेषण करतात आणि कधीकधी त्या पुरुषांपेक्षा चांगल्या स्थितीत असतात. महिलांना सक्षम बनवणे हा महिलांचा मूलभूत अधिकार आहे आणि समाजाच्या विकासासाठी सर्वात प्रभावी साधन आहे. महिला निश्चितच जगाचे नवीन भविष्य पुन्हा घडवीत आहेत.[४]

भारतातील महिलांच्या स्थितीचा इतिहास:

महिलांच्या दृष्टिकोनात बदल हा अलिकडच्या काळातील नाही तर अनेक वर्षांपूर्वी झालेला बदल आहे. चित्कार (२००१) यांनी त्यांच्या 'महिला आणि सामाजिक परिवर्तन' या पुस्तकात नमूद केले आहे की, अलिकडच्या काळात महिलांच्या दृष्टिकोनात बदल घडवून आणण्याची प्रमुख प्रेरणा राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीतून आली आहे. महिलांना 'स्वतःसाठी' आवाहन करणे हे गांधींच्या धोरणातील एक प्रमुख तत्व होते. राष्ट्रीय चळवळीच्या राजकारणात महिलांचा सहभाग हा देशभक्तीचा एक प्रकार होता आणि राजकीय जीवन हे एका महिलेसाठी एक आदरणीय व्यवसाय बनले.

महिलांमध्ये बदलाची आवश्यकता असण्याचे कारण म्हणजे महिलांच्या स्थितीचा इतिहास. उदाहरणार्थ, हिंदू कायदा देणाऱ्या मनूने कुटुंबात आणि संपूर्ण समाजात महिलांच्या स्थितीबद्दल सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही विधाने दिली आहेत. मनूच्या आधारे संपूर्ण आयुष्यात स्त्रीला पुरुषाच्या अधीन मानत असे. वैदिक काळात, महिलांना शिक्षणाची सुविधा असल्याने त्यांना चांगला दर्जा मिळत असे. नंतर पौराणिक काळात महिलांचा दर्जा खालावला. आणि बौद्ध काळात अकाली विवाह, धार्मिक समारंभात सहभाग इत्यादी नवीन परंपरा लादण्यात आली. मध्ययुगीन काळात महिलांना एकटे ठेवण्यात आले त्यामुळे त्याना शैक्षणिक संधी नाहीशा झाल्या. अनेक महान पुरुषांच्या अथक प्रयत्नांनी महिलांना पुन्हा शिक्षणाची ओळख करून देण्यात आली.[५]

ब्रिटीश राजवटीत सतीप्रथा, बालहत्या, गुलामगिरी, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाहावर बंदी आणि महिलांच्या हक्कांचा अभाव यासारख्या सामाजिक समस्यांकडे भारतीय समाजसुधारक आणि ब्रिटिशांनी लक्ष वेधले. हळूहळू महिला सामाजिक चळवळी आणि स्वातंत्र्य चळवळींमध्ये भाग घेऊ लागल्या. पुरुषांसोबत समानतेसाठी महिलांचा प्रयत्न सार्वत्रिक बनला आहे. महिलांच्या दर्जाचा इतिहास चढ-उतारांचा राहिला आहे. वेगवेगळ्या काळात सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीमुळे त्यांच्या दर्जावर परिणाम झाला असल्याचे दिसून येते.

भारतीय संविधानात विवाह, घटस्फोट, विधवा पुनर्विवाह, सतीप्रथा प्रतिबंध, हुंडा, बालविवाह इत्यादी विविध तरतुदींद्वारे समानतेची संकल्पना मांडण्यात आली आहे, ज्यामुळे महिलांच्या सध्याच्या स्थितीचा पाया मजबूत झाला आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षण, आर्थिक स्थिती, सक्षमीकरण आणि महिलांचे रोजगार देखील सुधारले आहेत. या शोध निबंधामध्ये महिलांमधील सामाजिक बदलांचे विश्लेषण करण्यासाठी विविध पैलू किंवा पैलूंचा वापर करण्यात आला आहे. ते शिक्षण, सक्षमीकरण, रोजगार, राजकारण यांचा खाली चर्चा करण्यात आली आहे:[६]

शिक्षण आणि सामाजिक बदल

भारतीय समाजाच्या आधुनिकीकरणात शिक्षण हा एक शक्तिशाली पैलू आहे. शिक्षण ही एकमेव अशी संस्था आहे जी महिलांना समान दर्जा, समान अधिकार आणि समान संधी देते. स्वातंत्र्यपूर्व भारतात शिक्षण केवळ उच्च वर्गातील पुरुषांपुरते

मर्यादित होते, म्हणजेच ब्राह्मण समाजातील पुरुष सदस्यांपर्यंत. ब्राह्मण महिलांनाही शिक्षणाच्या संधीपासून वंचित ठेवले जात होते. सध्या परिस्थिती बदललेली दिसून येते. मुलगी जन्माला आल्यावर समाजातील सदस्य पालकांना तिला सर्वोत्तम शिक्षण देण्याची सूचना करतात. म्हणूनच मुलीच्या पालकांना भाग्य लक्ष्मी योजना, मध्यान्ह भोजन, मोफत पुस्तके आणि गणवेश इत्यादी सुविधा देणारे सरकार देखील आता त्यांच्या मुलींनाही शिक्षण देण्यास अधिक उत्सुक आहे.[७]

विविध सरकारी उपक्रमांमुळे महिला साक्षरतेचा दर दशकानुदशक वाढतच आहे परंतु तरीही आज देखील याचे प्रमाण पुरुष साक्षरतेपेक्षा कमीच आहे. केरळ आणि मिझोरम हे सर्वाधिक महिला साक्षरता दर असलेले पहिले आणि दुसरे राज्य आहेत. शिक्षणामुळे या दोन्ही राज्यांमध्ये महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाल्याचे आपल्याला आढळते. गेल्या पंचावन्न वर्षांत भारतातील शिक्षणाने आश्चर्यकारक यश मिळवले आहे. निरपेक्ष आणि सापेक्ष दोन्ही दृष्टीने त्याची कामगिरी उल्लेखनीय आहे. स्वातंत्र्याच्या वेळी असलेल्या परिस्थितीशी आपण सध्याच्या परिस्थितीची तुलना केल्यास ही वस्तुस्थिती अधिक स्पष्ट होते. स्वातंत्र्यानंतर, आधुनिकीकरण प्रक्रियेचा शिक्षण हा एक महत्त्वाचा पैलू होता हे मान्य करण्यात आले.[८]

सक्षमीकरणाद्वारे सामाजिक बदल

'सक्षमीकरण' हा शब्द स्वतःच 'सत्ता' ची उपस्थिती दर्शवतो. महिला सक्षमीकरण म्हणजे समाजाच्या सत्ता रचनेत त्यांचे स्थान वाढवणे. महिलांमध्ये बदल घडवून आणणारी ही सर्वात महत्त्वाची संकल्पना आहे. एक व्यक्ती म्हणून महिलांना सक्षम तेव्हा म्हटले जाते जेव्हा तिला निर्णय घेण्याचा आणि प्रभावित करण्याचा अधिकार आणि क्षमता असते. ती आर्थिक, सामाजिक किंवा राजकीयदृष्ट्या सक्षम असू शकते. राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी महिलांना राजकीयदृष्ट्या सक्षम करणे आवश्यक आहे. दत्ता यांनी महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाची व्याख्या 'क्षमतेचे संपादन तसेच महिलांनी त्यांच्या अधिकारांचा अधिक प्रभावीपणे आणि व्यावसायिकपणे वापर करण्यासाठी, विशेषतः त्यांच्या स्वतःच्या आणि सर्वसाधारणपणे समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक धोरण स्वीकारणे' अशी केली आहे.[९]

रोजगाराद्वारे सामाजिक बदल:

जेव्हा महिलांच्या रोजगाराचा प्रश्न येतो तेव्हा त्यापैकी बहुतेकांना असंघटित/अनौपचारिक क्षेत्रात रोजगार मिळतो. यामागील कारणे म्हणजे त्यांचे काम घरातील अदृश्य आणि मोबदला नसलेले असते. जेव्हा महिला घरकाम करतात तेव्हा असे मानले जाते की ती कोणतेही असाधारण काम करत नाही तर तिचे कर्तव्य आहे ज्यासाठी ती सर्वात योग्य आहे. याउलट पुरुषांचे काम हे कुटुंबासाठी समर्पित कठोर परिश्रम मानले जाते. पितृसत्ताक अनुयायांमुळे महिलांना असमानतेचा सामना करावा लागतो जो त्यांना देण्यात आलेल्या कामांमध्ये आणि त्यांना कमी वेतनात दिसून येतो. या व्यतिरिक्त वसतिगृहे, पाळणाघरे, प्रसूती सेवा इत्यादी सेवांमध्ये पाठिंबा मिळत नाही. निरक्षरता आणि जवळची गर्भधारणा कर्मचारी म्हणून त्यांचे स्थान आणखी वाढवते तसेच त्यांना सहन करावे लागणारे अनेक शोषण आणि असुरक्षितता यामुळे त्यांना रोजगार बाजारात आणि त्यानुसार आर्थिक विकासात असमान भागीदार बनवले जाते.[१०]

सामाजिक कायद्यांबद्दल जागरूकतेचा अभाव, कमी आर्थिक स्थिती, विवाह, घटस्फोट, पोटगी, वारसा इत्यादींवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या वैयक्तिक कायद्यांमधील कमतरता आणि असमानता यामुळे भारतीय समाजात महिलांचा दर्जा खालावला

आहे. यासोबतच पितृसत्ताक व्यवस्थेतून निर्माण होणारा लिंगभेद आहे ज्यामुळे त्यांची स्थिती आणखी वाईट होते, आरोग्य, कुपोषण, स्राव आणि शिक्षणाच्या बाबतीत मुलींशी भेदभाव केला जातो. यामुळे मुलींमध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि पोषणाचे प्रमाण कमी झाले आहे, ज्यामुळे महिला केवळ विकासाच्या माहितीपासून वंचित राहत नाहीत तर विकासात त्यांचा सक्रिय सहभाग देखील मंदावतो.[११]

राजकारणातून सामाजिक बदल

आधुनिक भारतीय महिला राष्ट्रपती, पंतप्रधान, लोकसभेत सभापती आणि विरोधी पक्षनेत्या अशा उच्च पदांवर काम करताना दिसतात. परंतु भारतीय इतिहासात आपल्याला असे आढळत नाही की महिलांना सन्माननीय प्रशासकीय किंवा राजकीय पद देण्यात आले आहे. आजही जेव्हा आपण राजकारणात महिलांच्या सहभागाकडे पाहतो तेव्हा महिला राजकारण्यांची संख्या पुरुष राजकारण्यांच्या संख्येच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. मतदान, सार्वजनिक प्रशासन आणि सार्वजनिक वादविवादात सहभागाचे प्रमाण कमी असल्याने आणि राजकीय क्षेत्रात समर्थक वातावरणाचा अभाव असल्याने. भारतात १९ व्या शतकात महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्थितीत लक्षणीय बदल झाले.[१२]

राजकारणात येणाऱ्या महिला शहरी उच्चभ्रू गटातील आहेत. गरीब महिला केवळ घरगुती जीवनातच मर्यादित आहेत. एक विडंबना अशी आहे की मतदान करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण जास्त आहे जे ग्रामीण आणि गरीब पार्श्वभूमीतील आहेत, तर शहरी आणि शिक्षित पार्श्वभूमीतील महिलांचे प्रमाण कमी आहे.

सारांश:

बदलत्या सामाजिक व्यवस्थेतील महिला त्यांना होत असलेल्या किंवा झालेल्या सर्व अडचणीं विरुद्ध बदल घडवत आहेत. आज पंचायती राजमध्ये महिला आहेत. समकालीन भारतीय समाजात महिलांच्या दृष्टिकोनात बदल होत आहे. आधुनिक शिक्षण, उच्च भौगोलिक आणि व्यावसायिक गतिशीलता आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे नवीन आर्थिक पद्धतींमध्ये उदय यासारखे विविध घटक महिलांना एक नवीन दर्जा आणि एक नवीन सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करण्यास जबाबदार ठरत आहेत. अशाप्रकारे, महिलांसाठी सकारात्मक पद्धतीने सामाजिक बदल करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ:

१. कुमार, सामाजिक बदल आणि सामाजिक नियंत्रण, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आग्रा, ३८, (२०११).
२. शर्मा के.एल., भारतीय सामाजिक संरचना आणि बदल, रावत प्रकाशन, जयपूर (२००८)
३. वहिदा झै. ब्रा. सि., (२०२१). स्त्रीवाद आणि महिलांबद्दलच्या समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातील बदल. द सोसिओलोजी ऑफ इस्लाम. ४(१): ३१-४५.
४. शशिकांत, टी. (२०२३). समकालीन समाजात महिलांची बदलती भूमिका. इंटरनेशनल जर्नल ऑफ क्रिएटिव्ह रिसर्च थॉट्स. ११(८): ६३६-६४०
५. चौधरी वि. प्र. (२०११) सोसायटी इन इंडिया, एबीडी पब्लिशर्स, जयपूर, ६६-६८.
६. अटल योगेश, चेंजिंग इंडियन सोसायटी, रावत पब्लिशर्स, जयपूर (२०११).

७. चंद्र सुरेश, आधुनिक भारतातील सामाजिक बदल, ज्ञानदा प्रकाशन, नवी दिल्ली, २२४, (२०११).
८. अरुणाचलम पी., भारतातील महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाचा आर्थिक परिणाम, ग्लोबल रिसर्च पब्लिकेशन, नवी दिल्ली (२०११)
९. राव डी. पुल्ला, शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक बहिष्कारातील महिलांची स्थिती, सिरियल्स पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली (२०११)
१०. चौधरी पॉल डी., महिला कल्याण आणि विकास: एक स्रोत पुस्तक, आंतरभारत प्रकाशन, (१९९२)
११. गांधीजी सी.एम., डॉ. बी.आर. आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण, एबीडी पब्लिशर्स, जयपूर, भारत (२०११)
१२. गीतांजली, आधुनिक समाजातील सामाजिक बदल. सेंट्रम प्रेस, नवी दिल्ली, १४४, (२०११)